

T. D. K.

ESKİ TÜRK YAZITLARI

YAZAN:
HÜSEYİN NAMIK ORKUN

I

1936
İSTANBUL
DEVLET BASIMEVİ

GİRİŞ

Göktürk adını verdiğimiz ve genel olarak *Türk* adı altında tanınan yani altıncı asırda Çinlilerin *Tu-kiüe* diye bahsettikleri ulus, tarihte ilk defa olarak *Kin-Şan* dağları havalisinde gözükmekte ise de bu adın eskiliğini *Çin* tarihlerinin bu kayıtlarile başlatmak doğru değildir. Evvelâ *Edkinsin* dikkat nazarını çeken, bilâhara *Franke* ve *De Groot* tarafından da zikrolunan *Hiung-nulardan* evvel varlığını bildiğimiz *Tik* ulus adının *Türk* adile birleştirilmesi bu ismin zannedildiğinden daha çok eski olduğunu ortaya koymağa kâfidir [1].

Türk adının manasını da ilk defa olarak *F. W. K. Müller Uigurica II* de göstermiş, ondan sonra *Le Coq* da *Thomsen-Festschrift*de bu mananın ulus ismi olan *Türk* ile alakasını ortaya koymuş, *Thomsen* de 1922 de bu ciheti kabul eylemişti. En son olarak da *Mémeth* 1927 de bu husustaki bütün literatürü topluyarak bu ciheti takviye etmişti. Artık bilgi âleminin kabul ettiği veçhile bu isim kuvvet, kudret manasına gelip *Türkler* arasında baş kabileyeye, hâkim unsura verilen bir isimdir.

Göktürkler tarihte ilk gözüktükleri vakit onları *Juan-Juan* denilen *Avarlara* tâbi olarak görmekteyiz. Bunlar *Kin-Şan* dağlarında demir işleri yapmakla meşgul olup yay ve ok yapmakta temayüz etmişlerdi. Daha sonra 546 senesinde *Avarlar* Çinlilerin *Tie-le* dedikleri bir *Türk* kavminin hücumuna maruz kaldıkları vakit Gök *Türkler* derhal bunların üzerine hücum etmişler ve *Tie-leleri* mağlûp etmişlerdi. İşte bu sıralarda ilk defa olarak Gök-türk hakanının ismini Çin tarihleri kaydetmişlerdir. *Tu-men* namı verilen han bu muzafferiyetten sonra kendisini tahkir eden *Juan-Juanların* aleyhine dönmüş, 552 de bunları da mağlûp ettikten sonra aynı senede ölmüştür. *Tu-men* hanın ismini *Türk* yazıtları *Bumin* diye yazmaktadır. *Bumin* Han tahta çıktığı vakit *Türk* an'anesi veçhile garp taraf hidivi olarak kardeşi *Şe-tie-miyi* tayin etmiş, *Şe-tie-mi* de *Onokların* yani on kabilenin ve diğer garpte bulunan *Türklerin* idaresini eline almıştı. Çinlilerin *Şe-tie-mi* dedikleri bu ismi *Türk* yazıtları *İstemi* diye yazmaktadır [2]. *Buminden* sonra oğlu *Ko-lo* Göktürk hükümdarı olmuş ise de *Ko-lo* bir sene hükümet sürdükten sonra ölmüş, yerine *Buminin* diğer oğlu *Ko-lo-*

[1] Hüseyin Namık; Ülkü, sayı 15, s. 195 - 199; 17, s. 344 - 348

[2] Thomsen, Turcica, s. 17 ve müteakıp

nun küçük kardeşi *Mu-kan* tahta çıkmıştı [1]. *Mu-kan* Göktürk hükümdarları içinde en meşhurlarından biridir. Yapmış olduğu fütuhat neticesinde Türk ülkesi şarkta Mançuryadan garpte Semerkand ile *Belh* arasında meşhur bir geçit olan Demir Kapıya kadar uzamış bulunuyordu. Garpte *Eftalit* denilen büyük ve kuvvetli bir kavmi mağlûp ile buralarda memleketi büyültüp kudretini arttırdıktan sonra *Mu-kan* nazarını şarka çevirmiş, Çinlilerle münasebata başlamıştı. Bu esnada amcası *İstemi* han da garp hidivliğini idare ediyor, Bizans ve İnan ile münasebatta bulunuyordu. Bizans hükümeti Türkler nezdine sefir göndermiş, bu sefirler memleketlerine döndükleri vakit Türkler hakkında mühim malûmat getirmişlerdi. Bu malûmat *Menandros* ve *Theophylaktos Simokatta* gibi Bizans müverrihlerinin eserine de geçmiş olup Türklerin ne derece yüksek bir medeniyet seviyesine vardıklarını göstermesi itibarile son derece mühimdir.

Mukan 572 de ölünce yerine *Bumin* üçüncü oğlu *To-po* geçmişti. *To-po* Çin ile iyi bir şekilde münasebatta bulunmuş, bir çinli prenses ile izdivaç etmiş, fütuhattan ziyade din ile meşgul gözüküyordu. 581 senesinde *To-po* da ölünce Göktürk tahtına çıkacak *Bumin* hanın oğlu kalmamıştı. Binaenaleyh ya *To-ponun* veya *Mu-kanın* bir oğlunun tahta geçmesi icap ediyordu.

Memleketin ileri gelenleri *Mu-kanın* oğlu *Ta-lo-pieni* tahta geçirmek isterken halk da buna itiraz ederek *To-ponun* oğlunu iktidara mevkine çıkarmak istiyordu. Nihayet *To-po* zamanındanberi şark hidivi olan *Ko-lonun* oğlu *Asparuh* işe müdahale etmiş, *To-ponun* oğlunu tahta çıkarmış ise de *Ta-lo-pien* buna razı olmamış, *To-ponun* oğlu da hükümdarlığı *Asparuha* terkeylemişti. Çin tarihlerinin *Şa-po-liu* şeklinde yazdıkları bu ismin türkçe telâffuzu *Asparuhdur*.

Bu esnada Türkler nezdine sefaretle gelen *Şang-sun-çing* Çin imparatoruna Türklerin vaziyetini bildiren bir lâyiha vermiş, Türkleri kuvvetle mağlûp etmenin imkânsızlığını göstermiş, ancak hile ile bu işlerde muvaffak olmanın imkânını anlatmıştı. Bu proje imparator tarafından da tasvip edilmiş, tam tatbik edileceği sıralarda da Türk orduları Çin hudutlarına doğru ilerlemeğe başlamıştı. Türk ordularına karşı Çinliler kuvvetle mukabele edemiyorlar, ordular Çin içinde istedikleri gibi hareket ediyorlardı. Binaenaleyh yine hileye müracaat olunmuş, *Asparuh* hanın oğluna *Tie-lelerin* isyan ettiği haberi gönderilmiş, fakat bu da bir netice vermemiş, Türk orduları gene Çin hudutlarında gözükmeğe başlamıştı. Müthiş muharebeler netice vermiyor, Çinlilerin bütün gayreti boşa gidiyordu. En nihayet Çin ümerası teketek harp etmeğe karar vermişler,

[1] Aynı eser, s.14. Thomsen bu ismin türkçede Bukan olabileceğini yazmaktadır.

buna Türkler de razı olmuştu. Teketek harpte Türk muharibi mağlûp olmuş, orduları da geri çekilmişti. Çinliler hile siyasetinde devam ediyorlardı. Bunun neticesi olarak *Ta-lo-pien* ile *Asparuhun* arası açılmış, dahili mücadeleler başgöstermişti. Nihayet *Asparuh* han Çine tâbi olmağa mecbur olmuş, bu suretle Türkler tamamilde değilse de kısmen istiklallerini kaybetmişlerdi. Zaten garp hidivliği de *To-ponun* ölümünden sonra *İsteminin* oğlu *Tardu* zamanındanberi Şarkî Göktürk hanlığından ayrılmış bulunuyordu.

Asparuhun ölümünden sonra tahta çıkabilecek kardeşi ve oğlu vardı. Diğer milletlerin tarihlerinde pek tesadüf edilmiyen hadiselerden biri işte bu sırada amca ile yeğen arasında cereyan etmişti. Bunların her ikisi bir müddet birbirlerine tahtı teklif etmişler, nihayet *Asparuhun* kardeşi ağabeyinin vasiyeti mucibince *Mo-ho* namile Göktürk tahtına geçmişti. *Mo-ho* han kısa bir müddet hükümrana olabilmış, bir harpte kendisine ok isabet ederek ölmüştü. Bu devirlerde Göktürk hükümdarlığında dahili kargaşalık devam edip gitmekte idi. Bu mücadeleler kendilerini za'fa düşürmüş, Çinliler de bu kargaşalıktan ve za'ftan istifadeye başlamışlardı. Çin orduları Göktürk hükümdarlığı dahiline girince Türkler mukavemet edememişler, daha şimale çekilmeğe mecbur olmuşlardı. Çinin himayesinde hareket eden *Ki-min* han da yavaş yavaş diğer Türkler arasında şöhret kazanıyor ve handan yüz çevirenler buna iltihak ediyordu.

Diğer taraftan Çinliler de hile siyasetlerinde devam ediyorlardı. *Ki-min* Şarkî Göktürk tahtına geçtiği vakit Türklerin müstakil olmaları tamamilde zahiri idi. Bütün Türkler hakikatte Çine tâbi olarak yaşamakta ve onların arzusu veçhile idare edilmekte idi.

Çin boyunduruğunda yaşamak Türklerle pek ağır geliyor, müstakil yaşamağa alışmış bir ulus için bu tahammül edilmez esaret hayatına bir nihayet vermek arzuları uyanyordu. Diğer taraftan Çinliler de Türkleri çinileştirmek için her türlü gayreti sarfediyorlar, Türk ahlak ve adatını değiştirmeğe çalışıyorlardı. *Ki-minin* yerine geçen *Şi-pi* Göktürk hükümdarlığını tekrar diriltir gibi olunca Çinliler bundan telâşa düşmüşler, hile siyasetlerine devamla çalışmışlar ise de bu sefer muvaffak olamamışlardır.

Türkler Çin üzerine muvaffakiyetli akınlar yapmağa başlamışlar, bu sefer de Çinde çıkan kargaşalıktan Türkler istifade etmişlerdi. *Şi-pinin* ölümünden sonra tahta geçen *Çu-lu* zamanında da Türkler Çinlilere karşı tefevvuklarını göstermişler, fakat Türk sarayında çinli prenseslerle izdivaç her zaman fena neticeler çıkardığı gibi bu defa da han, zevcesi çinli prenses tarafından zehirlenmişti.

*Çu-lun*un vefatından sonra küçük kardeşi *Kie-li* han Göktürk hükümdarlığı tahtına geçmiş ve ilk işi kardeşini zehirliyen prenses ile izdivaç olmuştu. Çin imparatoru ise Türkleri savsaklıyor ve Türklerle tâbi olan kavimleri kendi tarafına celbe çalışıyordu. İmparatorun Türklerle tâbi olan *Hi-tan*larla münasebatı Göktürkleri telâşa düşürmüştü, Çin sefirlerini tutarak hapsedmişlerdi. Bunu haber alan Çin imparatoru da Türk sefirlerini hapsedmişti. Bu hal muharebeyi intaç etmiş, Türk orduları Çine girmişti. İmparator Türklerle karşı kuvvetle mukabele edemeyeceğini bildiğinden Hana hediyeler takdim etmiş, sulh teklif ederek muahede aktolunmuştu. Bu sulh de uzun sürmemiş, kısa bir müddet sonra harbi mucip olan sebepler ortaya çıkmış, Türk orduları tekrar Çine girerek Çinlileri birçok zayıata uğratmıştı. İlerliyen Türk ordusuna karşı koyamayan imparator nihayet birçok vaitlerle Türkleri sulha razı etmiş, Çinden çıkarmağa muvaffak olmuştu. *Kie-li* han her fırsatta Çin içersine giriyor, Çinlileri mağlûp ve perişan ediyordu. Bir defasında da merkezi hükûmetin yakinine kadar gelmişti.

Kie-li hanın iyi idare edememesinden ve Çinlilerin mütevali teşvikleri neticesinde Göktürklerle tâbi olan *Bayrko*, *Hoei-he* ve *Sie-yen-to* gibi bazı kabileler isyan etmişler ve üzerlerine gönderilen *To-li* han kuvvetlerini mağlûp etmişlerdi. *Kie-li* han *To-lin*in mağlûp olmasına kızmış, onu zincire vurarak hapsedirmişti. Bilâhare hapisten çıkan *To-li*, Hana düşman olmuş, derhal isyan ederek Çinden de yardım istemişti. Çin İmparatoru Türkleri Türklerle kırdırmak siyasetini takip ettiğinden bu teklifi reddetmiş, fakat aralarındaki nifakı çoğaltmak için isyan eden *Sie-yen-to* reisi *I-nan*ın hanlığını tasdik etmişti. Artık yavaş yavaş Göktürklerle tâbi olan bütün kabileler isyan ediyorlar, Çinin de manevî yardımlarına mazhar oluyorlardı. Göktürkler için pek müşkül olan bu zamanlarda Çin imparatoru da fırsattan istifade etmek istemiş, ordusile Türk ülkesine girmiş, Hanı firara mecbur etmişti. Artık hana tâbi olan bütün kabileler Çine iltihak ediyorlardı. Hanın firarı üzerine Çin imparatoru Türkleri takip için büyük bir ordu göndermiş, Türkleri müthiş bir hezime uğratarak *Kie-li* hanı da esir almıştı.

Bu tarihten sonra Göktürk hükümdarlığı tamamen inkıraz bulmuş, Türk kabileleri Çine tâbi olmuş, Türk ülkeleri Çinin bir eyaleti gibi idare edilmeğe başlanmıştı. Bütün Türk başbuğları Çinlilere itaat ediyor ve Çinlilerden birtakım ünvanlar, rütbelere alarak bir Çin memuru gibi kullanılıyordu. Çinliler Türklerin tekrar baş kaldırmamaları için her türlü tedbiri alıyorlar, bir kısım halkı etrafa dağıtıyorlar, bir kısmını da *Hami* taraflarına hicret ettiriyorlardı.

Türk ülkesi altı eyalete bölünmüş, bu suretle idare edilmeğe başlanmıştı. Fakat Çinde yerleşen Türkler esaret hayatına tahammül edemiyorlar,

istiklâl için çareler düşünüyorlardı. Çinliler ise Şarkî Göktürkleri tamamiyle idareleri altına aldıktan sonra 659 da Garbî Göktürk memleketlerini de kısım kısım ellerine geçiriyorlardı.

Çinde yerleşen Türklerin bazı istiklâl için mücadeleleri akim kalmış, Çinlilerin takip ettiği şiddet politikaları hepsini de geri bıraktırmıştı. Nihayet 681 senesinde Çin tarihlerinin *Kutluğ* ve Türk kitabelerinin *Eteriş* han diye kaydettikleri bir prens maiyetinde pek az insanla ortaya atılmış, her istiklâli seven Türk derhal etrafına koşunca kuvveti çoğalmış, Göktürk hükümdarlığını bu suretle tekrar kurmağa muvaffak olmuştu.

Kutluğ hanın vaziyeti pek nazik idi. Her taraf kendisine düşman idi. Memlekette iyi teşkilât yapmak, harice karşı mütehit hareket etmek icap ediyordu. *Kutluğ* bunlara muvaffak olmuş, düşmanlarına karşı müteaddit seferler yapmış, Türk ülkesini tekrar eski büyüklüğü kadar büyültmüştü. 682 de Çin akınlarına başlamış, birçok şehirleri zapt ve birçok da insan esir etmişti. Çin İmparatoru bu önüne geçilmez Türk akınlarına karşı ne yapacağını şaşırıyor, Türklerin hücumuna maruz kalmasını diye şehirleri tahribe kalkıyor, vükelâsı da hükümdarın bu şaşkınlığına mâni olmağa çalışıyordu. Artık Türk orduları her sene Çin hudutlarında gözüküyor, Çinlilere bir hayli zayıat verdiriyordu. 685 te yine Türk orduları Çine girmiş, şimali Çini istilâya başlamış. Çinlilerle yapılan harpte Çin ordusundan beş bin maktul düşmüştü, Çinliler Türklerle başa çıkamayacaklarını anlayınca diğer kavimlerden yardım istemeğe mecbur olmuşlar, bunların yardımıyla şimali Çini istilâdan kurtarabilmişlerdi.

Kutluğ han 691 senesinde ölmüş, biri sekiz diğeri yedi yaşında iki oğul bırakmıştı. Cenaze merasimine birçok kavimler iştirak etmiş, definden sonra da kabrine bir abide rezk olunmuş, hayatı üzerine yazılmıştı. *Kutluğ*un ölümünden sonra Çinlilerin *Me-çüe* Türklerin *Kapagan* han dedikleri kardeşi Göktürk tahtına geçmişti.

Me-çüe han evvelâ Çin ile uğraşmağa başlamış, 694 te bir ordu ile Çin üzerine yürüyerek Çinlilerin hazırlanıp üzerlerine hücum edinceye kadar birçok esir ile geri dönmüştü.

Çinliler hudutlarının muhafazası için çalışırken öbür taraftan *Hitanlar* isyan etmiş, bundan istifade etmek istiyen *Me-çüe* bir ordu ile Çine girmiş, bir kumandanı esir almış ve Çinde kalan Türkler iade edildiği takdirde bu isyanı bastıracağını bildirmişti.

Çinliler bu teklifi memnuniyetle kabul etmişler, bunun üzerine de Türk ordusu *Hitanlar* üzerine yürüyerek bunları müthiş bir mağlûbiyete uğratmış ve birçok da esir almıştı. Türklerin bu hareketine karşı Çinliler Türk hanına ünvanlar vermiş, fakat Türkleri vaitlerle avutmaya çalışmışlardı. Türkler

reddetmiş, prensesin verileceği ümidile Çinlilerle iyi geçinmeğe çalışmıştı. Çin İmparatoru bu ittifakın yapılmamasından memnun olmuş, atlattığı tehlikeyi takdir ederek Türklerin *Ortusun* şimalinde ticaret etmelerine müsaade etmiş, senede on bin top ipek göndermeği de vadedmiş ise de prensesi vermeğe yanaşmamıştı.

730 senelerine doğu *Hitanlar* yüzünden Çin ile devam eden dostane münasebat bozulmuş, bu sırada da *Dokuz Oğuzlar* isyan etmişlerdi. Bu isyan bir sene sürmüş, Türk orduları beş defa harp etmişlerdi. En son harbi müteakıp Türk orduları *Amga kurgan* denilen yerde kışlarken ansızın hücumla uğramışlar, vukua gelen harpte düşmanı püskürtmüşler ise de *Kül tegin* koyun yılının on yedinci günü vefat etmiş, dokuzuncu ayın yirmi yedinci günü de yuğ merasimi yapılmıştı. Türbesini, heykelini, kitabesini de maymun yılında yedinci ayın yirmi yedinci günü defnedilmiş demektir.

Yuğ merasiminde bulunmak üzere Çinlilerden, *Hitanlardan*, *Tatabilerden*, *Kargınlardan*, *garp kavimlerinden* yani *Türkeşlerden*, *Sugdaklardan*, *İrandan*, *Bukaraklardan* adamlar gelmiş, birçok hediyeler getirmişti. *Kül tegin*'in türbe ve yazıtını yapmak üzere *Çinden* altı san'atkâr gelmiş, yeğeni *Yolug tegin* yirmi gün *Koşu Çaydamda* oturarak *Kül tegin* yazıtını yazdırmıştı.

Bilge han Çinlilerin göstermiş olduğu bu dostluktan istifadeye çalışmış, evvelki arzusunu tekrar izhar etmiş, nihayet İmparator'dan muvafakat cevabı almış iken maiyetinden bir zabıt tarafından zehirlenmişti. (734) senesinde vefat eden *Bilge hanın* vefat tarihini yazıtı it yılının onuncu ayı yirmi altıncı günü olarak kaydetmektedir. *Domuz* yılının beşinci ayı yirmi yedinci günü de yuğ merasimi yapılmıştı.

Bilge hanın yerine tahta geçen *İ-jen* *Çinden* san'atkârlar getirerek babasının namına yazıt diktirmişti.

Yeni han tahta geçtikten sonra Çinlilerle iyi geçinmiş, *Türkeş* hanına kızını vermiş, *Türkeş* hanının kızını da kendi oğluna almıştı. Bu hanın zamanı sulh ve sükûnet içinde geçmiş, fakat sekiz sene saltanattan sonra vefat edince vaziyet değişmiş, yerine geçen küçük kardeşi zamanında *Şarkî Gök Türk devleti* pek zayıflamış, inkıraz tam manasile başlamıştı. Yeni *Gök Türk hanı* pek küçük olduğundan memleket idaresine annesine kalmış, o da bir *Tarkanı* sevdiğinden her şey onun arzusu veçhile yapılmaya başlanmıştı.

Bu vaziyeti gören *şark* ve *garp* hidivleri ve birçok başbuğ tenkit ediyorlar, hoşnutsuzluk gittikçe etrafa yayılıyordu. Bunun üzerine Han *Bilge Kutluğ*

annesinin teşvikile *garp* hidivi olan amcasını katlettirmiş, bunu gören *Şark* hidivi de aynı akibete uğrıyacağını düşünerek isyan etmişti. Diğer beyler de derhal isyan bayrağını açmışlardı. Bu isyanlara karşı eli böğründe kalan *Bilge Kutluğ* Çin İmparatoruna müracaat ederek himayesine girmek istediğini bildirmişti. Ümera, hanın bu hareketine karşı *Şark* hidivi ile birleşerek Hanın üzerine yürümüşler, *Bilge Kutluğ* harpte maktul düşmüştü. Bundan sonra *Göktürk* tahtına *Bilge Kutluğ*'ün bir oğlu geçmiş, fakat asıl idare *Şark* hidivinin elinde kalmıştı.

Bunu gören *Bilge Kutluğ*'ün diğer bir oğlu derhal isyan ederek hanı katlele küçük kardeşini tahta geçirmişti. *Kutluğ* ünvanını taşıyan bu han zade bilâhara küçük kardeşini de katlederek iktidar mevkiine kendi geçmişti.

Göktürk hükümdarlığının inkırazı yüzüttüğünü gören Çin İmparatoru *Uygurları*, *Şarlukları* ve *Basmilleri* teşvik ederek Türklerin üzerine hücum ettirmişti. Muharebede *Göktürk hükümdarı* maktul düşmüş, 742 de yerine *Basmillerin* reisi han olmuştu.

Göktürk hükümdarlığı mahvolduktan ve yerine *Basmillerin* reisi geçtikten sonra *Şark Hidivi Uygurların* reisi, *Garp Hidivi* de *Karlukların* reisi olmuştu. Fakat bu hale tahammül edemiyen birçok Türkler bir araya gelerek eski hanedanı tekrar mevkie getirmek için teşebbüste bulunmuşlar ve bu hanedandan bir prensi hükümdar ilân etmişlerdi. 742 de yeni Türk Hanı *U-su-mi-şi* namile tahta çıkmış, oğlunu da *Garp Hidivi* tayin etmişti.

Türk ülkesinde vaziyetin düzelmeye başladığını gören Çin İmparatoru derhal bir sefir göndererek Türklerin Çine tâbi olmasını teklif etmiş, ret cevabı alınca *Karluk*, *Basmil* ve *Uygurları* teşvika başlamış, Çin ordularıyla birlikte bu kavimlerin de Türkler üzerine hücumunu temin etmişti. Her taraftan müthiş bir hücumla maruz kalan *Göktürk Hükümdarı* firara mecbur olmuş ise de *Basmiller* tarafından tutularak katledilmişti.

Türkler yine bir mevcudiyet göstermeğe çalışıyorlar, maktul hanın yerine kardeşini hükümdar ilân ediyorlardı. Fakat artık *Göktürklerin* eski şevketi kalmamış, küçük bir hanlık derekesine düşmüştü. Dört bir taraftan düşman ile sarılmış olan *Göktürkler* bu küçük hanlığı da barındıramamışlar, 745 senesinde *Uygurlar* *Göktürlere* ait olan bütün ülkeleri zapt ve istilâ ile bu hükümdarlığa nihayet vermişlerdi. İki asır devam eden *Göktürk hükümdarlığı* bu suretle münkarız olmuş, yerine *Uygurlar* kaim olmuşlardı.

Göktürklerin ahlak ve âdetleri hakkında yalnız Çin kaynaklarından aynı zamanda *Orhun* yazıtlarından da bazı istihraçlar yapabilmekteyiz. Hana, *Kagan* namı verilirdi. Kıraliçe de *Katun* ismini alırdı. Şehzadelere *Tegin*, zevcelerine de *Konçuy* adı verilirdi. *Kagandan* daha küçük rütbe *Kandır*. *Kan* müstakil olarak yaşayan bir kabilenin reisine itlak olunur. Göktürklerde sınıf farklarının pek itina ile ayrıldığını görmekteyiz: zadeğân sınıfı Bey ünvanını taşır ve bundan maada *Buyraklar* da bulunurdu. Daha sonra *Yabgular*, *Şadlar* da vardı ki bunlar ikişer tane olup Göktürkler zamanında bunlar *Tölis* ve *Tarduşlar* üzerine memur edilir. En sonra da *Tudun*, *Çur*, *Apa*, *Tarkan* gibi rütbeler ve ünvanların da mevcudiyetini görmekteyiz.

Bütün Türk cemaatlerinin en büyük kısımlarında olduğu gibi Göktürklerde de hanlık iki kısma ayrılmıştı: Biri şarkta oturan yarım müstakil hidiv, diğeri garpte oturan hidivdir. Bunların başında Kagan bulunurdu. Şark hidivi daha büyük olup aynı zamanda veliaht ta sayılırdı. Her memur rütbesinin derecesine göre muayyen askere kumanda ederdi. Bunlar küçük kumandanları, zabıtları kendileri tayin ederlerdi. Han ilân olunan zat bir keçe üzerine konur, etrafında dokuz dairevi gezinti yapılırdı, sonra hanı ata bindirirler ve bu esnada da boynunu ipek bir bez ile boğmamak şartile sıklarlar ve bu bezi gevşettikten sonra da kendisine şu suali sorarlardı: «Kaç sene bize hanlık etmeğe muktedir olacaksınız?...» Can acısı ile hükümdarın ağzından ne gibi bir kelime çıkar ise ondan saltanatının kısa veya uzun olacağını anlardı.

Bütün devletin ümerası senenin ilk ayında hükümdarın sarayında toplanır, devletin işleri görüşülürdü. Hükümdarın muhafızlarına *Fu-lin* yani Kurt namı verilirdi. Bu ismin çince de r li kelime ekseye l ile ifade edildiğini bildiğimize göre Türkçede *Böriden* geldiği anlaşılabilir [1].

Hükümdarın vazifesi kabile veya camia ittihadını bozmamak ve o zamanda diğer kavimlerin yaptıkları gibi etrafa akınlar yaparak mal ve ganimet elde etmek, bu suretle milletini refah ve saadet içinde yaşatmağa çalışmaktır.

Totem devrinde Göktürklerin Kurdu mukaddes addettiklerini gerek Çin tarihlerindeki menşe efsanesinden ve gerek sonraları bunun hatırası olarak taşıdıkları Kurt başlı sancaktan anlamaktayız. Daha sonraları Göktürkler göğe, yere ve ecdatlarının ruhlarına tapmışlardır. Gök kelimesi *Tengri* kelimesile ifade edilirdi. Yeri ve göğü yaratan büyük var-

[1] Çin tarihleri bu türkçe ünvanları Çin telaffuzuna göre kayd ile türkçedeki mabularını da yazmışlardır. Bunlardan naklen bakınız: *D'Herbelot*; *Bibliothèque orientale* cilt 6. s. 150; *De Guignes*, cilt II, S. 413 Hüseyin Cahit tercümesi.

lık ta gökte otururdu. Hayırlı ruhlar dağı başlarında, ırmak membalarının bulunur ve insanlara hayır işlerlerdi.

İnsan öldüğü vakit ruhu bir kuş gibi kendisinden çıkar, uçardı. Onun için metinlerde öldü yerine *uçabardı* tabirini görmekteyiz. Kitabelerde *Umay* adlı birde çocukları himaye eden ilâhe ismine rast gelmekteyiz. [*Tafsîlât için metnin izahına bakınız.*] Her sene muayyen zamanlarda han ve başbuğlar toplanarak cetlerine kurban keserlerdi. Senenin beşinci ayında da hanın oturduğu *Tu-kin* dağının garbinde çimensiz ve ağaçsız çıplak bir tepe üstünde Gök tanrıya kurban takdim olunurdu; ki bu tepeyi Çin tarihleri *Po-tem-y-li* diye kaydetmektedirler. İlk cetleri için de yapılan kurban merasimi her sene yedinci ayın beşinde icra olunurdu. Kurban edilen hayvan at veya koyun idi.

Göktürkler saçlarını uzatırlar, elbiselerinin eteklerini sola atarlardı. Oturmak için daima sulak ve otlak yerleri tercih ederlerdi. Çünkü sürü beslemekle ve av ile esaslı bir surette meşgul olmakta idiler. Aynı zamanda ziraatle de iştigal ederlerdi. Herkesin bir arazisi vardı. Bu araziye evde kalanlar ve esirler sürerler, gençler de harplerde kahramanlıklar gösterirdi. Silâhları yay, ok, zırh, mızrak ve kılıçtan ibaretti. Kemerleri kabartmalar ve oyuntularla süslenmiş, üzerlerine birtakım resimler yapılmıştı. Son derece cesur insanlardı. Onlarca cesaret ve secaat en büyük miyar olduğundan gençlere daha fazla rağbet ederler, harplere gidemiyenler, ihtiyarlar ihmal olunurdu.

Herhangi birisi bir kızın namusuna tecavüz eder ise onunla izdivaca mecburdu.

Kavgada mecruh olana carih nakdi ceza verirdi. At veya diğer eşya çalan onun bedelinin on mislini ödemeğe mecburdu.

İzdivaçta küfûv daima aranılırdı. Yüksek mevkii olan kadınlar halktan birisi ile evlenemezdi.

Birisi vefat ettiği vakit müteveffayı çadırı dahiline koyarlar; oğulları, hafitleri ve diğer akrabaları çadırın önünde at veya koyun kurban ederlerdi. Sonra yedi defa atla çadırın etrafını dolaşırlar, bu sırada yüzlerini bıçaklarla keserler; kanlar göz yaşlarıyla beraber akardı. Bu yedi dolaşmayı müteakip cenazenin defni için münasip bir gün tayin olunur ve sağlığında bindiği at da yakılırdı. Bir adam ilk baharda veya yazda ölmüş ise gömülmesi için yaprak dökümünü beklerlerdi. Son baharda veya kışta ölmüş ise defni için yaprakların yeşillenmesi, nebatatın çiçek açması beklenirdi. Muayyen vakit gelince bir çukur kazılarak cenaze defnolunur ve ilk öldüğü vakit yapıldığı gibi yine yüzlerini bıçaklarla keserler, atla koşuşurlar, akraba ve taallükatı da kurban keserlerdi. Tedfinden sonra kabrin yanına bir yazılı mezar taşı ile müteveffanın hayatın-

da öldürdüğü adamın adedince taş dikilirdi. Kurban edilen at veya koyun mezar taşının üstüne konurdu. Cenaze merasiminden sonra şenlikler yapılır, müteveffanın ruhuna ziyafet verilirdi.

Göktürklerin yüksek bir medeniyete sahip olduklarını Bizans mem-balarının bazı kayıtlarından da anlamaktayız. Garbi Göktürk hükümdarı *İstemi* han 568 senesinde Bizansa bir elçi göndermiş, buna mukabil olmak üzere Bizans hükümdarı *Zemarhosun* idaresinde diğer bir elçi heyeti gönderilmişti. Bu elçi heyetinin verdiği izahata göre Göktürk hükümdarı altın işlemeli bir tahtda oturuyor ve çadırı rengârenk halılarla süslenmiş bulunuyordu. Bizans müverrihlerinden *Theophylaktos Simokatta* ile *Menandros Protektorun* kaydettikleri bu izahat Türklerin medeniyet seviyelerini göstermesi itibarile son derece mühimdir.

Çin tarihleri Göktürklerin yazılarının diğer kavimlerin yazılarına benzediğini kaydetmektedirler. Anlaşılan bu yazı bütün Türkler arasında taammüm etmiş bulunuyordu. Filhakika aynı yazı ile yazılmış başka kitabeler bunu teyit etmektedir.

Göktürk takviminin Çinlilerden alındığı hakkındaki kanaatler de henüz taayyün etmiş değildir. *Thomsen* bu noktayı kabul ediyor ise de *E. Chavannesin* teikikatu bunun aksini göstermektedir. Meininlerde görülen takvim şu suretledir: 1 — Sıçan, 2 — Öküz, 3 — Kaplan, 4 — Tavşan, 5 — Ejder, 6 — Yılan, 7 — At, 8 — Koyun, 9 — Maymun, 10 — Tavuk, 11 — Köpek, 12 — Domuz.

Göktürklerin hesapları bir değnek üzerine yapılan çentiklerden ibaret olduğunu Çin tarihleri kaydetmektedir. Elimizdeki mevcut vesaike göre on bine (=Tümen) kadar hesap bildiklerini ve ondan sonra bir tümen, iki tümen diye hesap yaptıklarını görmekteyiz.

Göktürklerin kullandıkları yazılar ve imlâ tarzları hakkında burada izahata lüzum görmüyoruz. *Orhun* yazısının harfleri 38 olup bunun dört tanesi seslidir. Kelimeleri birbirinden ayırmak üzere de üstüste iki nokta kullanılmaktadır.

Bu Türk yazısının menşei Samî sayan âlimler var ise de son zamanlarda bunların *ideogramlardan* teşekkül ettiğini ispat etmektedirler. 1923 tenberi çıkarılan *Byulleteny Sredneaziatskogo Gosudarstvennogo Universitetinin* dokuzuncu cüz'ünde *Polivanov* Türk harflerinden ↓ harfinin Türkçe *ok* ideogramından çıktığını gösterdiği gibi **D** harfinin de Türkçede *ay* ve **I** harfinin ise *süngü* yani *süngü ideogramından* çıktığını ispat etmektedir.

Aşağıya bütün Türk yazılarında geçen alfabe-yi koyuyoruz:

RÜNİK TÜRK ALFABESİ

ORHUN I, II	ORH. III	YENİSEY	ORHUN I, II	ORH. III	YENİSEY
∫ a, e		1 X (X=e)	9 y		P (P)
∫ u, i		1	3 y		(E XXXVII)
∫ o, u	∫	1	4 n		1
∫ ö, ü	∫	1	5 n		∫ ∫
∫ k		(D XXXVII)	∫ m		∫ ∫
∫ (u-dan evvel ve sonra gelir.)		↑	∫ r		∫ ∫
∫ k (o, u-dan evvel ve sonra gelir.)		↑	∫ v		∫ ∫
∫ a		∥) (X X Y)	∫ l		∫
∫ k	∫	∫ ∫	∫ l		∫
∫ k (ö, ü-dan evvel ve sonra gelir.)		B	∫ e		∫
∫ ğ		E E L	∫ iç		
∫ t	∞ ∞	∞ ∞ L	∫ s		
∫ h t			∫ s		
∫ d		∞ ∞ (O O)	∫ s		∫ ∫ ∫ ∫ ∫ ∫ ∫ ∫
∫ d			∫ s		∫ ∫ ∫ ∫ ∫ ∫ ∫ ∫
∫ p			∫ s		∫ ∫ ∫ ∫ ∫ ∫ ∫ ∫
∫ b		∫ ∫ ∫ ∫	∫ nd		∫ ∫
∫ b		∫ ∫ ∫ ∫	∫ nç		∫ ∫ ∫ ∫
∫ y		∫ ∫	∫ ld		

ORHUN YAZITLARI

Türk yazıtlarının tarihi XVIII inci asrın ilk yarısına kadar çıkar. İlk defa Türk kitabelerinden Alâeddin Ata Melik *Cüveyni Tarihi cianküşasında* bahsetmiş ise de bu kayıtlar kimsenin dikkat nazarını çekmemiştir. Diğer taraftan Çin vesâiki da bu kitabelerin rekzedildiğini haber vermekte idi. Türk yazıtlarını ilk defa ilim âlemine tanıtan *Yohann von Strahlenberg*dir. İsveçli bir zabıt olan *Strahlenberg* meşhur *Pultava* muharebesine iştirak etmiş [1709 temmuz 8], Ruslara esir düşmüştü. Ruslar bu zabiti Sibirya'ya sürmüşler, buralarda kendisinin serbestçe gezmesine müsaade etmişlerdi. *Strahlenberg* bu havalide 13 sene kalmış, 1722 de vatanına dönmüştü. Esareti zamanında nefyedildiği yer muayyen olmadığından bu fırsattan istifade ederek bütün bu havalide dolaşmış, buralardaki kavimler hakkında pek önemli malûmat toplamıştı. *Vogullar* arasında bulundu: bir *Vogul* kurban merasimini gördü; *Ostyaklar*, *Samoyedler*, *Yakutlar*, *Tatarlar* ve *Mogollar* arasında dolaştı; etnoğrafik birçok malûmat topladı. Vatanına döndükten sonra *Das Nord und Östliche Theil von Europa und Asien* adlı meşhur eserini neşretti. Bu eser derhal lâyük olduğu şöhretli bulmuş, bütün ilim âleminin dikkat nazarını çekmişti. İşte bu eserde ilk defa olarak müellif Türk kitabelerinden bahsetmiş, hattâ kitabında bu meçhul yazılı yazıtların bazı kopyelerini de neşretmişti.

Bundan bir hayli müddet sonra Orta Asyaya gidenler bu yazıtların kopyelerini getiriyorlar ve eserlerine dercediyorlardı. XVIII inci asrın nihayetlerinde Rusyada seyahat eden *Pallas* da seyahatnamesine bu meçhul yazılı kitabelerden bazılarının kopyelerini derceylemişti. Daha sonra *Spassky* de 1822 senesinde Petresburgda *Inscriptiones Sibiriaca; de antiquis quibusdam sculpturis et inscriptionibus in Sibiria repertis* adlı eserini neşretmiş, burada yirmi iki kitabenin kopyesini vermişti. Bu esnada *Messerschmidt* de iki kitabe daha keşfeylemişti. Artık bir sürü meçhul yazıtlar herkesçe malûm olmuş, fakat bunların kimlere ait olduğu ve neleri ihtiva ettiği meçhul kalmıştı. 1825 de *Abel Remusat* bu kitabelerin "Türklerin eski memleketlerinde olduğunu," söyleyerek bunlar hakkında müteale serdetmiş, fakat bunların halli meselesi XIX uncu asrın nihayetinde *Kopenhag Üniversitesi* mukayeseli filoloji profesörü *Vilhelm Thomsene* nasip olmuştu.

XIX uncu asırda Rus arkeoloğlarından *Yadrintseff* Asyadan *Orhun* ırmağı civarındaki Türk yazıtlarının kopyelerini ilim âlemine arzettikten sonra bir *Fin* sefer heyeti *Heikelin* riyasetinde oralara seyahat etmiş, kitabelerin mükemmel fotoğraflarını ve stampajlarını getirmeğe muvaffak olmuştu. 1892 de sefer heyeti eserini neşretmiş, artık bu eserlerde ilim âlemince etüd edilebilecek bir hale gelmişti. Yazıtların başında Çin-

ce metinlerde olduğundan bunların tercümesiyle iştilgal edilmiş ve *Popoff*, *Gabriel Devéria*, *Schlegel* ve *Parker* gibi âlimler 732 senesinde Çin imparatoru *Huuen-tzung* tarafından rekzettirilen bu yazıt ile meşgul olmuşlardır. Yazıtın almanca tercümesini *Georg von der Gabelentz* yapmıştır.

Bu yazıtları halletmek şerefi *Thomsene* müyesser olduğunu söylemiştir. *Thomsen* 1893 senesinde bu yazıtları hallederek evvelâ *Tengri*, *Türk*, *Kül tegin* kelimelerini okumağa muvaffak olmuş ve *Bulletin de l'Académie Royale des Sciences et des Lettres de Danemark* da [s. 285 299.] yazıtların anahtarını neşretmişti. Bunu müteakıp müteveffa âlim yazıtların tercümesiyle meşgul olurken Rusyalı âlim *Radloff* Türk yazıtlarının tercümesini [Petresburg 1895] *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei* namile neşretmişti. Bundan birkaç sene sonra da *Thomsen* *Orhun yazıtlarını* ilmi bir surette fransızca tercümesiyle *Helsingfors* da *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* in beşinci cildi olarak neşretmiştir.

Orhun yazıtları bu adı taşıyan ırmağın eski mecrası ve *Koşo Çaydam* havalisindedir olup iki yazıtın bulunduğu yer hemen hemen birbirine yakındır. Arada bir kilometre kadar mesafe vardır. Bu kitabenin daha çağlam kalmış olanı *Bilge* hanın küçük kardeşi *Kül tegin* namına 732 senesinde dikilmiş olanıdır. Bu abide 3,75 metre olup yukardan doğru inildikçe kalınlaşan bir şekilde ve kireç taşından mamuldür. Binaenaleyh abidenin yukarısı 1,22 ve aşağısı 1,32 metre genişliğindedir. Taşın her tarafı yazıtlarla kaplı olup Çince kitabeyi de havidir. Yazıtların üzerindeki cepheleri Profesör *Thomsen* dört ciheti gösteren E, N, S, W işaretleriyle göstermiş ise de biz eserimizde doğu, batı, şimal ve cenup adlarının ilk harflerile göstermeği daha münasip bulduk. Yazıtın doğu cephesinde 40, cenup ve şimal cephesinde 13 satır mevcut olup bunlar şakulî bir tarzda yazılmıştır. Cenup cephesindeki satırlar hükümdarın milletine karşı nasihatlerini ve Çinlilere kapılmamaları hakkındaki tavsiyelerini ihtiva etmektedir; ki bunlar bir mukaddeme mahiyetinde telâkki olunabilir. Binaenaleyh *Thomsenin* en son tercümesi gibi biz de eserin tercümesine bu cepheden başlamağı münasip gördük. Kitabe keşfolunduğu vakit yere devrilmiş bir halde iken bugün tekrar eski yerine dikilmiştir.

Abideden biraz ötede taştan yapılmış bir kurban kesilecek yer vardır. Bununla abide arasında toprak bir tepe bulunmaktadır; ki bunun bina ankazı olduğu çıkan kiremit parçalarından anlaşılmaktadır. Tepenin yanında mermerden yapılmış ve başları bilâhare buralara gelen kavimler tarafından koparılmış olan yedi heykel vardır. Bütün bu arazinin bir duvar ile de çevrildiğini gösteren izlere tesadüf olunmaktadır.

İkinci yazıt 734 senesinde ölen *Bilge Han* namına 735 de dikilmiş tir. Genel durumu ve tertibatı tamamen diğer yazıtın aynıdır. Yalnız yazıt evvelkisinden biraz daha yüksekçe olduğundan şark tarafına 41 satır sığmıştır. Diğer cephelerde de 15'er satır bulunmaktadır. Bu kitabe maatteessüf birinciye nazaran daha harap olmuş bir halde olduğu gibi zamanın ve tabiatın da tahribine uğramıştır. Bunun da Çince kitabesi var ise de pek bozulmuş olduğundan ancak bazı yerleri okunabilmektedir.

Her iki kitabenin yekdiğerine benziyen noktalarını *Thomsenin* usulünü takip ederek altalta yazmağı biz de münasip bulduk. Aralarda fark olunca bunu da tıpkı *Thomsende* olduğu gibi ayrıca dercettik.

Asıl metne gelince: her iki kitabenin karşısına koyduğumuz bu metinde bilhassa birinci yazıt nazarı dikkate alınarak konmuş ve icabında ikinci yazıt'ın yardımile her halde birincide de kat'ı olduğunu kestirdiğimiz yerleri biz ilâvede bir beis görmedik. Bazı yerleri *Thomsen* okuyamamış, halbuki buralara *Radloff* bazı kelimeler veya harfler koymuştur. Biz de transkripsiyonda *Thomsen*'i esas itti haz ettiğimiz halde *Radloff*'un bu kelimeler veya harflerini de koymakta tereddüt etmedik.

Aynı sahifenin altında bulunan tercümelerde metinler transkripsiyonda mukayeseli olarak konduğu vakit birinci kitabeyi esas itti haz ettik. Fakat İkinci Yazıt'ta fazla olarak bulunan kelime veya cümleleri de ayrıca < > işaretleri arasında yazdık.

Tercüme yi mümkün olduğu kadar esas metnin tam mukabili kelimelerle ifadeye çalıştığımız için bazan mana anlaşılamiyacak veya noksan anlaşılabilir yerlerde [=] işareti arasında izaha çalıştık.

Satırların başında yani sahifelerin kenarındaki işaretler mesalâ I D 5 işaretinde I, Birinci Yazıt demektir. D = doğu, beş de satırın sıra numarasını gösterir.

Transkripsiyonu yaparken asıl metinde gösterdiğimiz gibi her satırı müstakil olarak göstermeyip burada satırları yürüterek devam ettirdik. *Binaenaleyh* diğer satırın nereden başladığını tayin etmek lâzım gelmekte idi. Burada da her iki yazıt'ın birinci satırdan itibaren son satıra kadar umumî sıra numarasını verdik.

Metinleri tercüme ederken asıl metindeki eski türkçe sözlerin bugünkü türkçemizdeki tam mukabillerini koyduğumuz vakit bu yan yana konan kelimelerden teşekkül eden cümlenin hiç te bozuk olmadığını gördük. *Binaenaleyh* esas metnin tam tekabül eden kelimelerini koymağı ve bu suretle dedelerimizin cümle teşkilâtını aynen biz de muhafaza etmeğı - bazan aksamasına rağmen - tercih ettik.

↓ harfi hiçbir sesli harf ile birlikte yazılmadığı vakit bunu ok diye

yazdık. Halbuki sesli harflerle gösterildiği vakit altına ı işaretini koymağı ihmal ettik. *Binaenaleyh* $\text{DHPH}\downarrow$ sözünü *kurık'n* diye yazdığımız halde $\text{PQH}\uparrow$ sözünü de *buyr'k* diye yazdık.

R (=ük) ve \blacktriangleleft (=ık) gibi harflerde de aynı şekilde hareket ettik.

Biz transkripsiyonu yaparken mevcut alfabemizden katiyen dışarı çıkmamağı gayret ettiğimiz için yalnız zarurî olarak ayrılması lâzım gelen harfleri işarete mecbur olduk. *Binaenaleyh* *nazal* olan n harfini italik olarak gösterdik. k sesini aynı şekilde gösterdik.

ğ harfini de mutlaka tasrih zarureti olduğundan italik n mukabili olarak y harfini gösterdiğimiz için bu harfi italik y ile işaret ettik.

ğ harfini alfabemizdeki g harfile ve ç yi de ğ ile işaret ettik.

Dedelerimizin bu kutsal anıtını bugünkü dilimize çevirirken hemen hiçbir güçlüğe tesadüf etmediğimiz için kelimeleri uzunboy lu izaha da lüzum görmemekteyiz. *Binaenaleyh* notlar kısmı mümkün olduğu kadar kısadır. Burada ancak evvelce yanlış izah edilen *tontanış*, *yalma* gibi sözleri izah ile iktifa ettik.

I C 4 tptke kiçig . . mdm. *kurigru yn* g. (I,4)ke tmr *kpgka*
tptke kiçig tgmdm. *kurigru yn* g ke tmr *kpgka*
tgi sldm, yirgru yr *byrku yirine* tgi sldm *buna yirke*
tgi sldm, yirgru yir *byrku yrine* tgi s
tgi yortdm. tkn yıda yig idi. *yk* rmı, il tutsk
. kn . . da yig i rmı, il . .
yir tkn yı rmı. bu yirde lrp tbg budn
. . . tk . yı rmı.

I C 5 birle (I,5) tzltm. ltun km, isgti, *kuty bunsz na*
II Ő 4 birle tz . . . tun km, isg. (II,4) *kuty bunsz na*
birr; tbg budn sbı sig, gısı yımsk rmı. sig sbn
birr; tbg budn sbı sig, gısı ymk rmı. sig sbn
ymk gın rp ırk budng na ygtır rmı, yagru *kondkda*
ymk gın rp ırk ygtır rmı, *kond . .*

I C 6 kisre yg bilg nda yr rmı. (I,6) dg bilge kii dg p
kisre yg bilgn nda o Ő. dg . . ge kii dg p

kii yortmz rmı, bir kii ynlsr, uı budnı biskine tgi
II Ő 5 kii yo . . . rmı, bir kii ynls kine tgi
kadmz rmı. sig sbına ymk gısına rturp k trk
k . . (II,5) rmı. sig sbına ymk gısına rturp k trk

I C 7 budn ltg. trk budn lskn, birye ogy yı tgltn, (I,7)
budn ltg. trk budn lskn, birye . . . y yı tgltn,
yzı konyın tisr trk budn lskg nda yg kii na
yzı . . . in . . . trk budn lskg nda yg kii na
bugurur rmı. ırk rsr yblk gı birr, ygk rsr
bu . . . rmı. ırk rsr yblk gı birr, ygk rsr
dg gı birr tip na bugurur rmı. bilg bilmz kii
II Ő 6 dg gı birr tip na bugurur rmı. bi . . (II,6) bilmz kii

I C 4 mağını (I C 4) geerek Demir Kpıya (5) kadar sefer ettim. Yukarda
[imalde] Yer Bayırku (6)yerine kadar sefer ettim. Bunca yerlere ka-
dar [Trk kavmini] yrttm. tken ormanında [yabancı] hkm-
dar yokmu. (7) [Binaenaleyh] memleket idare edecek yer tken

I C 5 ormanı imi. Bu yerde oturup Çin kavmi ile [aramı] (I C 5) dzelt-
tim. [inliler] Altun, gm, darı (?), ipek (?) [gibi] bunca [eyleri]
kesretle verir Çin kavminin sz tatlı, hediyesi mlyim imi.

: > HD : > HH :  : H : 
:  :  :  : 
:  :  :  :  : 
:  :  :  :  :  : 
:  :  :  : 

:  :  :  :  :  : 
:  :  :  :  : 
:  :  :  :  : 
:  :  :  :  : 
:  :  :  :  : 

:  :  :  :  :  : 
:  :  :  :  : 
:  :  :  :  : 
:  :  :  :  : 
:  :  :  :  : 

:  :  :  :  :  : 
:  :  :  :  :  : 
:  :  :  :  :  : 
:  :  :  :  :  : 

Tatlı sz, mlyim hediyesi [ile] arayıp uzak kavmleri bylece
yaklatırır imi. Yakına konduktan sonra da fesat bilgisini orada ya-
yar imi. (I C 6) iyi hakim kiiyi, iyi cesur kiiyi yrtmez [ilerletmez]
imi. Bir kii yanıls soyu, kavmi biskine (?) (8) kadar ilerlemeyebilir
imi. [Lkin] tatlı szne, mlyim hediyesine kapılarak ok Trk
kavmi ld. Trk kavmi lererek (?) cenupta ugay ormanına de-
gil (I C 7) ovaya konayım der ise Trk milleti lesince (?) [diye]
orada mfsit kii [ler] bylece kiktırır imi: uzak ise fena hediye
verir, yakın ise iyi hediye verir diyp bylece kiktırır imi. Bilir
bilmez [cahil] kii [ler] bu sz [nazarı dikkate] alıp yakın varup

I C 8 ol s^ab'ig ^alp y^ag^aru b^ar'ip öküş kişi ölt'ğ. (I,8) ol y^erg^eü b^ars^ar
 ol s^ab'ig ^alp y^ag^aru b^ar'ip öküş kişi ölt'ğ. ol y^er . ü b^ars^ar
 türk bud^un ölt'çis^en; ötlük^en yir ol^ar'ip ^ar^ak'ş tirk'ş is^ar n^en
 türk ölt'çis^en; ötlük^en tirk'ş is^ar n^en
 bun^ug y^ok ötlük^en yış ol^ars^ar b^enğü il tuta-ol^art^açis^en, türk bud^un
 b iş ol^ars^ar b^enğü is^en, türk bud^un
 t^ok^ar^ak'k^as^en açs^ak tos^ak üm^ezs^en bir tods^ar açs^ak üm^ezs^en
 t^ok^ar^ak'k^as^en açsar tos^ak üm^ezs^en bir tods^ar açs^ak üm^ezs^en

I C 9 ^and^ag^an'ın (I,9) için ig'dim'ş k^ag^an'ın'ın s^abin ^alm^atin yir s^ayu
 II Ş 7 ^and^ag^an'ın için ig'dim'ş k^a . . (II,7) s^abin ^alm^atin yir s^ayu
 b^ard'ig kop ^anda ^alk'nd'ig ^ar'lt'ig ^anda k^alm'ışı yir s^ayu kop
 b^ard'ig kop ^anda ^alk'nd'ig ^ar'l . ^anda . lm . yir . yu kop
 turu ölü yor'yur ^ert'ğ. t^enri y^arl'k^ad'ı^an için [ö]z^um kut'm
 t^uru ü ur ^ert'ğ. t^enri y^ar kut'm

I C 10 b^ar için k^ag^an ol^art'm. k^ag^an ol^ar'ip (I,10) y^ok çig^ay bud^un'ig
 b^ar için k^a . . . m. k^ag^an ol^ar'ip y^ok çig^ay bud^un'ig
 kop kob^ard't'm, çig^ay bud^un'ig b^ay kıld'm, ^az bud^un'ig öküş kıld'm ^az bu
 II Ş 8 kop kob^ard't'm, çig^ay bud^un'ig b^ay kıld'm, ^az bud^un'ig öküş kıld'm. (II,8)
 s^ab'mda ig'd b^argu tük b^eğl^er bud^un eşid'in. türk r'ip il
 s^ab'mda ig'd b^argu türk b^eğl^er bud^un eşid'in. türk bud^un[ig tir'ip] el

I C 11 tuts^akın'ın bunda urt'm, y^an'lıp öles'ik'in'ın y^eme (I,11) bunda urt'm
 tuts^ak'n'ın bunda urt'm, y^an'lıp öles'ik'in'ın y^eme bu 'm
 n^enn^en s^ab'm ^ers^ar b^enğü t^aşka urt'm. ^an^ar körü bil'in, türk
 n^enn . s^ab . . . r b^enğü t^aşka urt'm. ^an^ar körü bil'in, türk
^amtı bud^un b^eğl^er, bödke körüğme b^eğl^er-ğü y^an'ld^açısız.
^amtı bud^un b^eğl^er, bödke körüğme

(Buradan aşağısı benzemediği için diğer yazıtın devamını daha aşağıda göreceksiniz. S. 56)

I C 8 pek çok kişi öldü. (I C 8) O yerlere doğru varır isen [ey] Türk milleti
 öleceksin!... [eğer] Ötüken yerinde oturup kervan, kafilé gönderir
 isen hiç mihnetin olmaz. Ötüken ormanında oturur isen ebediyen
 ülkeyi tutmuş olacaksın. Türk milleti sen tok olacaksın açsan tokluk

I C 9 nedir bilmezsin; bir [de] doyar isen açlık nedir bilmezsin. (I C 9)
 Andan dolayı belini doğrultmuş olan hakanın sözünü [nazarı dikkate]
 almadın. Yerden yere vardın. Hep oralarda harap ve bitkin oldun.

:H^aq^an^em :H^al^ah^aYⁿ :)>>> : E^tm^ek : H^ay^ad : N^et^et^aq^a : I C 8
 :Y^aq^a : H^ah^am : ↓ D^ey^aq^a : H^aq^a : Y^aq^a : Y^aq^a : Y^aq^a : Y^aq^a
 :)>>> : E^tm^ek : H^al^ah^aq^a : ↓ q^a : q^a : N^et^et^aq^a : H^ay^ad
 : H^al^ah^a : H^ay^ad : Y^aq^a : H^al^ah^aq^a : H^al^ah^a : H^al^ah^aq^a : H^al^ah^aq^a
 :)>>> : H^al^ah^aq^a

:Y^aq^a : D^ey^aq^a : H^al^ah^aq^a : H^al^ah^aq^a : H^al^ah^aq^a : H^al^ah^aq^a : H^al^ah^aq^a : I C 9
 : ↓ ↓ ↓ ↓ : Y^aq^a : Y^aq^a : Y^aq^a : Y^aq^a : Y^aq^a : Y^aq^a : Y^aq^a : Y^aq^a : Y^aq^a : Y^aq^a
 : H^al^ah^aq^a : H^al^ah^aq^a : H^al^ah^aq^a : H^al^ah^aq^a : H^al^ah^aq^a : H^al^ah^aq^a : H^al^ah^aq^a : H^al^ah^aq^a
 : H^al^ah^aq^a : H^al^ah^aq^a : H^al^ah^aq^a : H^al^ah^aq^a : H^al^ah^aq^a : H^al^ah^aq^a : H^al^ah^aq^a : H^al^ah^aq^a

:Y^aq^a : Y^aq^a : Y^aq^a : Y^aq^a : Y^aq^a : Y^aq^a : Y^aq^a : Y^aq^a : I C 10
 : Y^aq^a : Y^aq^a : Y^aq^a : Y^aq^a : Y^aq^a : Y^aq^a : Y^aq^a : Y^aq^a : Y^aq^a : Y^aq^a
 : Y^aq^a : Y^aq^a : Y^aq^a : Y^aq^a : Y^aq^a : Y^aq^a : Y^aq^a : Y^aq^a : Y^aq^a : Y^aq^a
 : Y^aq^a : Y^aq^a : Y^aq^a : Y^aq^a : Y^aq^a : Y^aq^a : Y^aq^a : Y^aq^a : Y^aq^a : Y^aq^a
 : Y^aq^a : Y^aq^a : Y^aq^a : Y^aq^a : Y^aq^a : Y^aq^a : Y^aq^a : Y^aq^a : Y^aq^a : Y^aq^a

:H^aq^a : H^al^ah^aq^a : H^al^ah^aq^a : H^al^ah^aq^a : H^al^ah^aq^a : H^al^ah^aq^a : H^al^ah^aq^a : I C 11
 : H^aq^a : H^al^ah^aq^a : H^al^ah^aq^a : H^al^ah^aq^a : H^al^ah^aq^a : H^al^ah^aq^a : H^al^ah^aq^a : H^al^ah^aq^a
 : H^aq^a : H^al^ah^aq^a : H^al^ah^aq^a : H^al^ah^aq^a : H^al^ah^aq^a : H^al^ah^aq^a : H^al^ah^aq^a : H^al^ah^aq^a
 : H^aq^a : H^al^ah^aq^a : H^al^ah^aq^a : H^al^ah^aq^a : H^al^ah^aq^a : H^al^ah^aq^a : H^al^ah^aq^a : H^al^ah^aq^a
 : H^aq^a : H^al^ah^aq^a : H^al^ah^aq^a : H^al^ah^aq^a : H^al^ah^aq^a : H^al^ah^aq^a : H^al^ah^aq^a : H^al^ah^aq^a
 : H^aq^a : H^al^ah^aq^a : H^al^ah^aq^a : H^al^ah^aq^a : H^al^ah^aq^a : H^al^ah^aq^a : H^al^ah^aq^a : H^al^ah^aq^a

Orada kalmış olanlar yerden yere ayakta ölü [gibi] yürüyor idi.
 Tanrı irade ettiği için kendi talihim olduğu için hakan [mevkiine] o-
 turdum. Hakan [mevkiine] oturup (I C 10) yoksuz fakir milleti hep
 toplattım. Fakir kavmi zengin kıldım. Az kavmi çok kıldım. Acaba
 bu sözümde hata var mı? Türk beyleri; milleti iştin; Türk mille-
 tinin canlanup eli tuttuğunu buraya vurdum. Yanılıp ölmesini yine
 (I C 11) buraya vurdum. [size diyecek] ne sözüm var ise abide
 taşına vurdum. Anı görerek bilin. Şimdiki Türk milleti, beyler: tahta
 sadakat [ve] itaat eden beyler!.. siz mi yanılacaksınız? ben [abide

mⁿ b[ⁿgü t^ş . . . t^şbg²]ç . . . :

I C 12 k²g²nda b^dzçi k^lüt^m. b^dzt^m. mⁿn s^bm'n sım^di. (I,12) t^şbg²ç k²g²n'n içr^ki b^dzçiğ iti. ⁿr^r ^dnçig b^rk y^rturt^m, için t^şın ^dnçig b^dz urturt^m, t^ş tokit^dm, k^ön^ll^{ki} s^bm'n u [. on ^ok oğlın] a t^tına t^şgi bunı körü bilⁿ: I C 13 bⁿgü t^ş (I,13) tokit^dm bu [rⁱğ] ^rs^r, t. ka ^riğ y^rte irs^r ⁿça ^riğ y^rte bⁿgü t^ş t^ök^td^m, bitid^m. ⁿı kör^üp ⁿça bilⁿ; ol t^ş d^m. bu bitⁱğ bitⁱğme ⁿtıı yol^uğ t[igⁿ].

DOĞU TARAFI

I D 1 (I,14) üze kök tⁿri ^sra y^gz y^r kılⁿd^ukda ^kin ^ra kişi

II D 2 (II,11) uze kök tⁿri ^s oğlı kılⁿm^ş. kişi oğlında üze ^çüm ^pam bum'n k²g²n ist^mi

II D 3 . . . (II,3) kişi oğlında üze ^çüm ^pam bum'n k²g²n ist^mi k²g²n ol^rm^ş, ol^rpⁿ türk budⁿn ilin t^örüsün tuta birm^ş, k²g²n ol^rm^ş, ol^rpⁿ türk budⁿn ilin t^örüsün tuta birm^ş,

I D 2 iti birm^ş, (I,15) t^ört bulⁿ kop y^gı ^rm^ş, s^ü sül^pn t^ört iti birm^ş, t^ört bulⁿ kop y^gı ^rm^ş, s^ü sül^pn t^ört bulⁿd^ki budⁿg kop ^lm^ş, kop b^z kıl^mş, b²şl^gg y^ük^ünd^ürm^ş, bulⁿd^ki budⁿg b²şl^g . . . k^ünd^üm^ş, tizl^gg sökürm^ş. ilğ^rü k^dr^kn yışka t^şgi, kirü t^mr k^pgka

II D 4 tizl^g (II,13) t^mr k^pgka

taşı... Çin] hakanından san'atkâr getirttim. Nakışlar yaptırdım. Be- I C 12 nim sözümü kırmadı. (I C 12) Çin hakanı iç san'atkârlarını [saray san'atkârlarını] gönderdi. Bunlara ayrı bir bark yaptırdım. İçine, dışına ayrı nakış vurdurdum. Taş yonturdum. Gönüldeki sözümü [yazdırdım..] On ok oğulları [ve] yabancılara kadar [herkes] bunu I C 13 görüp bilsin.. Abideyi (I C 13) yonturdum. Bu çorak ise (9) (?) çorak yerde ise böylece [bu] çorak yerde abide taşıyı yonturdum, yazdırdım. Anı görüp böylece bilin: Bu taşı [.....] dım. Bu yazıyı yazan kız kardeşinin oğlu (?) Yolug tegindir.

:H²Y²:Y^rŞ²Ş²H²:F²Ş²F²L²H²X²:F²Y²L²:Y²D²Y²H²:L²Y²Ş²Ş² IC 12
 :Ş²Ş²H²Ş²H²:H²X²:Y²Ş²Ş²:H²F²Ş²:H²F²L²:Ş²Ş²H²Ş²H²D²
 :D²Ş²) Y²:D²Ş²Y²:F²Y²H²Y²M²Ş²Ş²Ş²F²H²Ş²Ş²Ş²
 :Y²Ş²M²E²Y²:Y²Y²F²:M²Y²M²:D²Ş²:F²E²H²:F²Y²Ş²Ş²Ş²:F²[Y²F²Y²]
 F²F²:F²H²Y²E²F²:F²H²Ş²Ş²:F²F²:F²E²F²Y²Ş²:Ş²Ş²Ş²F²Ş² IC 13
 :Ş²X²F²H²F²:Ş²Ş²Ş²F²Ş²:Y²Ş²M²E²Y²:F²H²Y²E²F²:F²Ş²Y²
 Y²Ş²Ş²:Y²Y²F²Ş²:F²Y²M²F²
 . . . (H²E²F²)H²Y²Ş²D²:F²F²Ş²:F²Ş²E²H²F²:E²H²F²Ş²Ş²X

DOĞU TARAFI

:F²H²F²F²:F²Ş²Ş²Ş²F²H²:Y²Y²:H²Y²D²:F²H²Y²:F²Y²H²:F²M²F²F²H² IC 1
 :Ş²F²F²H²L²:F²H²:F²Ş²F²Y²:F²F²F²:F²Ş²F²H²:F²Y²Y²:F²F²F²
 :Y²Ş²Ş²Ş²:F²Y²M²H²:D²Y²Ş²:Y²Ş²Ş²Ş²:Y²Y²F²H²Ş²H²:Y²Y²H²Ş²Ş²Ş²
 :F²Ş²F²F²:F²H²F²:F²Ş²F²F²:F²Ş²Ş²Ş²:H²F²I²M²Y²M²H²:H²F²Y²F²
 :F²H²Ş²Ş²Ş²Ş²:H²Y²M²H²:H²F²Y²M²I²:F²Ş²F²Y²D²:Y²H²:F²Y²Ş²Ş²:H²Y²M²H² IC 2
 :F²Ş²F²Ş²F²:Y²Y²F²Ş²:F²Ş²F²H²:H²Y²Y²H²:F²Ş²Y²Y²H²:Y²Y²Ş²Ş²Ş²
 :F²E²H²F²Y²F²:D²H²Y²Ş²Ş²:M²Y²E²Y²:F²Ş²Y²M²I²:E²E²Y²H²F²H²
 :F²Y²H²F²F²:F²Ş²Ş²Ş²Ş²Ş²:F²E²H²F²Y²F²H²Y²Ş²Ş²M²Y²F²

DOĞU TARAFI

(ID 1) yukarda mavi gök, aşağıda yağız yer yaratıldıktı; ikisinin ara- I D 1
 sında insan oğı yaratılmış. İnsan oğulları üzerine ecdadım Bumin bakan, İstemi hakan [tahta] oturmuş; oturanak Türk milletinin ül-
 kesini, türesini idare edivermiş, tanzim edivermiş. (ID 2) Dört ta- I D 2
 rai nep düşman imiş. Asker sevk edip dört taraftaki kavmi hep [taati altına] almış, hep muti kılmış. Başlılara baş eğdirmiş, dizli-
 kere diz çöktürmüş. İleri [şarkta] Kadirkan ormanına kadar, geri [zarpte] Demir Kabiya kadar [Türk milletini] kondurmuş. [Bu ül-

I D 3 t^gi kond^urm's, ^ekin ^ara (I,16) idi oks'sz kök türk ^ança ol^urur
 t^gi kond^urm's, ^ekin ^ara idi oks'sz kök türk . iti ^ança ol^urur
^erm's, bilğe k^ag^an ^erm's, ^alp k^ag^an ^erm's, buyr^ukı y^eme
^erm's, bilğe k^ag^an ^erm's, ^alp k^ag^an ^erm's, buyr^ukı bilğe
 bilğe ^erm's ^er'nc, ^alp ^erm's ^er'nc b^eğ^le^ri y^eme bud^um
^erm's ^er'nc, ^alp ^erm's ^er'nc b^eğ^le^ri y^eme bud^um
 y^eme tüz ^erm's. ^ani üçün ilğ ^ança tutm's ^er'nc, ilğ
 üçün ilğ ^ança tutm's ^er'nc, ilğ

I D 4 tut'p törüg itm's. öziñçe (I,17) k^erğ^ek bolm's . yugçı sıg'tçı

II D 5 tut'p törü (II,14) yugçı sıg'tçı
 önre kün tog^us'kda бүкли чөлiğ ^el, t^abg^aç, t^upüt, ^apar
 önre kün tog^us'ıkda бүкли чөлiğ il, t^abg^aç, t^upüt, ^ap'r
^apur'm, kırk'z, üç kurık^an, otuz t^atar, kıt'y, t^at^abi, bunça
^apur'm, kırk'z, üç kurık^an, otuz t^atar, kıt'y, t^at^abi, bunça
 bud^un k^el'p'n sıgtam's yuglam's. ^and^ag küllüg k^ag^an ^erm's
 bud^un k^el'p'n sıgtam's yuglam's. ^and^ag küllüg k^ag^an ^er . .

I D 5 ^aа kisre inisi k^ag^an (I,18) bolm's ^er'nc, oğlı k^ag^an bolm's
 nc, oğlı k^ag^an bolm's

^er'nc, ^anda kisre inisi ^eçisint^eğ kıl'n^ad^uk ^er'nc, oğl
 II D 6 ^er'nc, ^anda (II,15) kıl'n^ad^uk ^er'nc, oğl

^ak^amnt^eğ kıl'n^ad^uk ^er'nc, bilğ'siz k^ag^an ol^urm's ^er'nc, y^abl'k
^ak^amnt^eğ kıl'n^ad^uk ^er'nc, bilğ'siz k^ag^an ol^urm's ^er'nc, y^abl'k
 k^ag^an ol^urm's ^er'nc, buyr^ukı y^eme bilğ'siz ^er'nc, y^abl'k
 k^ag^an ol^urm's ^er'nc, buyr^ukı y^eme bilğ'siz ^erm's ^er'nc, y^abl'k

I D 6 ^erm's ^er'nc (I,19) b^eğ^le^ri bud^um tüz'sz üç^un, t^abg^aç bud^un
^erm's ^er'nc, b^eğ^le^ri bud^um tüz'sz üç^un, t^abg^aç bud^un

I D 3 kelerin] ikisinin arasında (I D 3) sahihsiz ve teşkilatsız [olan] Gök Türkleri tanzim edüp böylece otururlar imiş. Bilge hakanlar imiş, cesur hakanlar imiş. Buyrukları yine bilge imiş, cesur imiş. Beyleri yine, kavmi yine uygun imiş. Anın için ülkeyi böylece tutmuş-

:J E YFQ : lK T Y H J : J : E T M H : Q M E : H Y H T X F I D 3
 : Z T l K T : J E Y F Q : J K Q T H D Y : l K T Y H J : l K T Y H
 : l K T H M H : J K Q T H D Y : J K Q T Y E Q : Z T l K T J
 : E N T M H : T Q Y E Y F : Z T : l K Q Y Q J : E Y F : H M A M Q
 : J Z T H M : l K H T

: J H H Y Y Q : H M E : J T Y M : F A Q Y T : T A Y Y D : l K J Y Q : Q E T Y I D 4
 : H M H T : K Y J : H J : H M T M H : A Y Q Q : Y E Y M A : T Y Q M Q
 : J H H Y : J Z Y Q : T Q Q Q : Q Q T Q : H Q Q H Q : J H H Y J A M
 : l K T Y H : E Y M Q : Y Q : l K J Y Y D : l K J Q Y Y : H Y Y
 : Y Y H : T H H T : J T T F Q J Q

: J H H T : J T Y H : Q : Z T l K T : J K Q T H D Y : l K T Y H J : J K Q T Y E Q I D 5
 : Z T l K T J H H : E H H T Y H : T J Y Y : Z T l K T J H H : E H H T Y H
 : Z T l K T J : J Y H : H J J Q : Z T l K T J : J Y H : H T F E Y F Q
 : Z T l K T H J J Q : Z T H E Y F Q : J K Q T H D Y

: H T F E Y Q H : J H H Y A Y Q Q : H A M : H T H M H : T Q H H : T T Y E Q I D 6
 : T Y T A : T Y H T : H M A M : H T F T A H Q H : H M A M : E Y T M Y

ülkeyi tutup türe tanzim etmişler. Vadesi gelince (I D 4) vefat etmiş. Matemciler, ağlayıcılar şarktan, gün doğusundan ormanlar-
 da (10), çöllerde oturan kavmlerden Çinliler, Tibetliler, Aparlar, Apurumlar (11), Kırgızlar, Üç Kurikanlar (12), Otuz Tatarlar, Kı-
 tanlar (13), Tatabılar bunca milletler gelerek matem tutmuşlar ve ağlamışlar. Bu kadar meşhur hakan imiş. Ondan sonra
 küçük kardeş[leri] hakan (I D 5) olmuş, oğulları hakan olmuş; I D 5
 ondan sonra küçük kardeş büyük kardeş gibi yaratılmadığı [ve]
 oğlu babası gibi yaratılmadığından bilgisiz hakan[lar tahta] otur-
 muşlar. Buyrukları yine bilgisiz imiş, fena imiş. (I D 6) Beyleri, kav- I D 6
 mi asi olduğundan Çin kavmi de hilekâr, kurnaz (?) olduğu için

t^eblⁱğⁱn körliğⁱ üçün, *r^am^okçⁱsın üçün, in^{li} eçili kinsürt^{kin}
t^eblⁱğⁱn körliğⁱn in üçⁿ, in^{li}
üçün, b^eğli budⁿlⁱğ yonşurt^{kin} üçün, türk budⁿ ill^ed^{ük}
II D 7 (II,16) yonşurt^{kin} üçⁿ, türk budⁿ ill^ed^{ük}

I D 7 ilin içgⁿu idmⁱş, (I,20) k^agⁿnl^ad^{ük} k^agⁿnin yit^ürü idmⁱş. t^ebg^aç
ilin içgⁿu idmⁱş, k^agⁿnl^ad^{ük} k^agⁿnin yit^ürü idmⁱş. t^ebg^aç
budⁿka b^eğli^k urı oğlın kul boldı, silik kız oğlın kün boldı.
budⁿka b^eğli^k urı oğlın kul kıltı, silik kız oğlın kün kıldı.
türk b^eğli^r türk atın iti, t^ebg^açgı b^eğli^r t^ebg^aç atın tut^pn
türk b^eğli^r türk atın iti, t^eb . . . b^eğli^r t^ebg^aç at

I D 8 t^ebg^aç k^agⁿnka (I,21) körmⁱş, eiliğⁱ yıl işiğⁱ küçüğⁱ birmⁱş. ilğ^erü
II D 8 (II,17) işiğⁱ küçüğⁱ birmⁱş. ilğ^erü

kün tog^us^{ka} bükli k^agⁿnka t^eği sül^eyü birmⁱş, kurⁱg^{tr}
kün tog^us^{ka} bükli k^agⁿnka t^eği sül^eyü birmⁱş, kurⁱg^{tr}
t^em^r k^ap^gka t^eği sül^eyü birmⁱş, t^ebg^aç k^agⁿnka ilin tör^üsin
t^em^r k^ap^gka sül^eyü birmⁱş, t^ebg^aç k^agⁿnka ilin tör^üsin

I D 9 alı birmⁱş. türk k^ara k^amⁱg (I,22) budⁿ ança timⁱş; illiğⁱ budⁿ
alı birmⁱş. türk k^ara k^amⁱg budⁿ ança timⁱş; illiğⁱ budⁿ

eⁱt^m, il^m am^ti k^anı? k^emke ilğⁱ k^azgⁿur - mⁿ? tir ^ermⁱş,
II D 9 (II,18)

k^agⁿnlⁱg budⁿ eⁱt^m, k^agⁿn^m k^anı? ne k^agⁿnka işiğⁱ küçüğⁱ
k^agⁿnlⁱg budⁿ eⁱt^m, k^agⁿn^m k^anı? ne k^agⁿnka işiğⁱ küçüğⁱ

I D 10 birürmⁿ? tir ^ermⁱş. ança tip t^ebg^aç k^agⁿnka y^agı bolmış, (I,23)
birürmⁿ? tir ^ermⁱş. ança tip t^ebg^aç k^agⁿnka y^agı bolmış.

y^agı bol^p it^enü y^ar^atnu umd^{ük} y^ana içⁱkmⁱş. bunça işiğⁱ küçüğⁱ
y^agı bol^p it^enü y^ar^atnu umd^{ük} y^ana içⁱkmⁱş. bunça işiğⁱ küçüğⁱ

küçük kardeşler büyük kardeşlerin aleyhine kıyam ettiği için,
I D 7 beri] ülkeli olan ülkesi inkırazı yüz tutmuş. (I D 7) Hakanlık olan
hakanını sukuta uğratmış. Çin milletine beylik erkek evladı kul
oldu evladını kul eyledi. Pakize kız evladı cariyeye oldu evladını
cariyeye eyledi. Türk beyleri Türk adını atmışlar, Çin beylerinin
I D 8 Çince adlarını alarak Çin hakanına (I D 8) itaat etmişler. Elli yıl

.HFT↓ ⚡ HHT↓D:YTJ↓JZJ↓:TYE↓:HMAM:HTRHCTMHTF
:I*JZJ↓)YAT:HTYF:RXYYT:JZJ↓)J:RTNMHTMAM

: JHDJZJ↓:AYJ↓:I*JZJ:NTHTFQ:JDFYH:↓JZJ)YH
:HTJYJHTD:TYF:TMJ↓:JYH:HTJYJYHY:TYE
:TDF:HTDF:RTMH:TYE:RTMH:TMJYMY
:AYJ↓:J)J)↓:HTDF:AYJ↓:TYE:TYAYJ↓
:JHDYH

I D 7

:HMH:NTTYF:I*HTF:ELMYEIF:JTYE:I*TM
:I*HTF:MNYM:TEH:JHDYH:TYEJZJ:JZJYTYJ
:AYJ↓:I*HTF:MNYM:TEH:JHYHHTH:YHYHY↓
:JYH:RTMH:I*HTFJ:HTYF:JHDYH
:I*H

I D 8

:JYJZJ:J)HTD*HTF:TYE:I*HTF)ZJ)ZJ↓
:HTT)ZJ)↓:YJYH:I*TTT:HTYJYHHT:TYF
:I*TTT:HTYF:ELMYEIF:JHDYHHT:J)HTYH
:I*JYJZJ:JHDYH:AYJ↓:TFJZJ

I D 9

:JZJ↓:I*HTF:JJD:↓JZJ)YJ)ZJ)HT:JYJYJZJ
:JZJ)↓:RTMH:TEHTYH:NTTEHTYF:ELMYEIF

I D 10

şlerini, güçlerini vermişler. İleri [şarkta] gün doğusunda
ormanlı [= ormanda oturan] hakane kadar asker sevk edi-
vermiş, geri [garpte] Demir Kapıya kadar asker sevk edi-
vermiş. Çin hakanına [bunların] ülkesini, türresini alvermiş. Türk
avam (I D 9) kavmi böyle demiş: ülkeli kavim idim. Şimdi hani ülkem? I D 9
Kunc ülke kazandıracam; dermiş. Hakanlık kavim idim. Hani ha-
kanım?.. Hangi hakane işimi, gücümü vereyim?.. dermiş. Böylece
söyleyüp Çin hakanına düşman olmuş. (I D 10) Düşman olup arala- I D 10
nada nizam ve intizam yapmadıklarından tekrar [Çine] dehalet etmiş-
ler. [Çin hakanı, Türk kavmi] bunca işini, gücünü verdiği halde
Türk yazıtları — 3